

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

**Prof. Dr. Yu. BORISENKO, Prof. Dr. Yu. S. HUDYAKOV,
Prof. Dr. K. M. TABALDIYEV, Prof. Dr. S. A. KIM**

Ruşçadan Çeviren:

Hüseyin POLAT

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Modern Diller Yüksekokulu

Türlere ait tasta yapılmış ilk insan ve hayvan heykellerine ait araştırmalar VIII. Yüzyılda Minusin Vadisi'nde gerçekleştirilmiştir. Bu konudaki ilk buluntu da 1722 yılında D. G. Messersimid ve F. I. Stralenberg tarafından bulunmuştur. Bulunan heykellerden birisi elinde bir takım eşyalar tutan erkek heykeldir. Tes ve Siyah İyus nehirlerinde bulunan bu heykeller K. Sulman tarafından resmedilmiştir. Diğer heykeller ise koyun ve aslan heykelleridir. Hepsisi de resme geçirilmiştir. Krasnayski'deki heykellerde D. G. Messersimid aslan ve koyun figürleri tespit etmiştir. Bu heykeller Tuba Nehri'nden buraya getirilmiştir.

M. P. Graznov ve Y. R. Sneydera'nın verdikleri bilgilere göre bulunan bütün bu heykeller kırık ve parçalanmış durumdaydı. Koyun heykeli, D. G. Messersimid'in katilimiyle Tobolsk'a getirilmisti. Bu koyun heykeli daha önceleri Abakan Nehri deltasinin hemen karsısındaki Yenisey Nehri'nin sağ kıyısında bulunan Kızıl-Çebaga Dagi'nda bulunmaktaydı.

Yine araştırmacıların verdikleri bilgilere göre söz konusu bu heykeller yerli halk tarafından özel bir saygı ve hürmet görmekteydi. Yerli halkın bu heykellere taktıkları adlar kayıtlarda geçmektedir. Runik kitabesinin bulunduğu Tes Nehri'ndeki insan heykeli ile Tuba Nehri'ndeki koyun heykeline ait bilgiler F. I. Stralenberg tarafından yayınlanmıştır.

Bu heykellerin ait oldukları etnokültür konusunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır: D. G. Messesmidt, Siyah İyus'taki heykelin bir Çinliyi temsil ettiğini ve Çin etkisi

¹ Yu. Borisenko, Yu. S. Hudyakov, **Orta Asya ve Güney Sibirya'daki Eski Türk Anıt Kültürü**, "XVIII-XIX Yüzyılda Yapılan Kazılara Göre Minusin Vadisi'ndeki Eski Türklere Ait Anıt Yapılar", Novosibirsk, 1999, s. 421.

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

tasidigini ileri sürmektedir. F. I. Stralenberg ise bu heykelin Minusin Tatarlarının kültü olduğunu savunmuştur.

1739 yılında G. F. Miller ve G. Gmelin Minusin Vadisi'ne bir seyahat yaptılar. Bu seyahatleri sırasında kendilerinden önceki seyyahlar tarafından bulunmuş olan bir dizi heykeli incelediler ve bunlarla ilgili çok önemli tespitlerde bulundular. Nitekim Siyah Iyus'taki heykelde bir kılıç, üzerinde siyah levhalar ve delikler bulunan bir kemer buldular. Ayrıca bir asker heykeli buldular. Bu heykelin elinde bir kap ve kılıç vardı. Heykel, Tuim Nehri'nde bulunmaktaydı ve daha sonra Krasnayarsk'a taşınmıştı. E. B. Vadeska'nın verdiği bilgilere göre söz konusu bilim adamları aslında Askiz Nehri'nde Orta Çağ'a ait bir heykel daha bulmuşlardı.

1741 yılında I. Siskov tarafından Siyah Iyus Nehri'nde bulunan heykel resmedilmiştir. 1772 yılında P. S. Pallas, Beltira Köyü'nde Abakan Nehri üzerindeki mezarlıkta iki adet heykel bulmuştur. Pallas, Kuzey Sibiry heykellerinin dış görünüşünde Budizm'in etkisinin izleri olduğunu ileri sürmüştür.

Siyah Iyus heykelleriyle ilgili resimler I. P. Falk tarafından yayınlanmıştır.

Minusin tas heykelleri XIX yüzyılda R. I. Spasskov, M. A. Kastren, D. A. Kostrov, N. I. Popov, A. S. Stetanov, I. E. Eyhvald'in dikkatini çekmiştir.

Tas heykelleri inceleyen bütün araştırmacıların, bu heykellerin bulunmasında bir katkıları olmamış, sadece kendilerinden önceki seyyahların buldukları heykelleri incelemişlerdir. Değişik kültürlü Minusin heykelleri, Ortaçağ heykellerinden ayrı tutulmamış, onların senkronik höyükler ve Runik kitabesi taşları tipleri olarak kabul edilmiştir. Araştırmacılar bu heykelleri mezar üstü heykeller olarak ya da modern etnografyaya ait özel olarak hazırlanmış idollar olarak değerlendirmişlerdir. Minsk heykellerini bazı araştırmacılar iri yapıdaki Avrasya tas balbalları olarak ele almışlardır. G. I. Spasskiy, bu heykellerin Hunlar tarafından dikildiğini öne sürmüştür. G. I. Spasskiy tarafından Abakan vadisindeki mezarlık stepinde bulunan iki heykel ve Abakan stepinde bulunan bir koyun heykelini gerçeğe yakın bir şekilde yayınlamıştır. Araştırmacıların çoğu ise bu heykellerin eski Çıd'lara² ait olduğu konusunda hem fikirdirler. Bu konudaki ayrıntılı olarak ve net olarak görüş belirten araştırmacı E. I. Eyhvald'dir.

Minusin Vadisi'ndeki tas heykeller V. Radlov tarafından da incelenmiştir. Bu incelemeler D. G. Messersmidt'in verilerini önemli ölçüde etkilemiştir. Radlov'un kitabında Siyah Iyus heykelleri ve Askiz Nehri Vadisi'ndeki koyun heykelleri tasvir edilmektedir. V. Radlov özellikle bu heykellere yerli halkın gösterdiği saygı üzerinde

² Çıd, eski bir Fin boyudur.

durmudur. Ayrıca, elinde kap bulunan tas balbal heykellerinin Güney Rusya steplerindeki heykellerle benzerliğinin altını çizmiştir. V. Radlov, heykellerin elinde bulunan kapları da ölübrin bas uçlarına konan ve içinde yiyecek saklanan kaplar olarak değerlendirmiştir.

N. M. Yadrinsev ve D. A. Klemens de Çin kaynaklarını inceleyerek Minusin tas heykellerinin kronolojisi hakkında bazı fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu bilim adamları söz konusu heykelleri senkronik höyükler ve Runik kitabe taşları olarak değerlendirmişlerdir. N. M. Yadrinsev'in ifadesine göre, eski Çin kaynaklarında Yenisey Kırgızlarında mezar üstü heykellere rastlanmamıştır. Bu nedenle bu heykeller muhtemelen Kırgızlara değil de, başka bir kültüre ait olsa gerek. D. A. Klemens de Türklerle ilgili Çin kaynaklarına dayanarak bu heykelleri M.Ö. 1000. yılın ikinci yarısında yaşayan Türklere ait olduğunu savunmuştur.

XIX yüzyılın sonlarına doğru I. R. Aspelina başkanlığında bir Fin arkeoloji ekibi Minusin Vadisi'nde araştırmalarda bulunmuştur. Bu ekip birçok ve çeşitli arkeolojik heykeller tespit etmiştir. Bunlar arasında birkaç Ortaçağ insan ve koyun heykeli, mezar binaları, Runik kitabe taşları vardır. Heykelin yapısı ve resimlemleri ile yazıların kopyası öncekilerden daha nettir. Yine bu ekip tarafından Podkamen Köyü'nden Çebaki Köyü'ne doğru giden yolun yakınlarındaki Askız Köyü'ndeki Tes ve Baza nehirlerinde elinde kap olan insan heykelleri, Minusin Müzesi'nde korunan Maydasinsk ve Çarkov köyünde bulunan koyun heykelleri bulunmuştur. Bu ekip ayrıca Znamenskiy köyündeki anıt mezar yapısının planını, Tes Nehri Vadisi'ndeki heykellerin alt yazılarını ortaya çıkarmıştır. Ancak bu değerli bilgiler 1931 yılında Ya. Appelgren Kivalo tarafından yayınlanarak gün ışığına çıkarılmıştır.

Fin kazı ekibinin çalışmalarından anlaşıldığına göre XVII. yüzyılda bulunan heykellerin yeri XIX. yüzyılda da değişmemiştir. Bu son kazı ekibince eskiden bulunan heykellere ilave olarak sadece bir heykel daha bulunmuştur. Bu son bulunan heykel Baza Nehri'ndedir. Heykelin bir kısmı toplama müzesinde koruma altına alınmıştır.

Minusin Vadisi'ndeki geniş çaplı toplama, sınıflandırma ve inceleme çalışmaları 1920'li yıllarda M. P. Graeznov ve Y. P. Sneyder tarafından gerçekleştirilmiştir. İlk defa bu araştırmacılar heykellerin ait oldukları dönemler konusunda kesin bir yargıda bulunabilmişlerdir. Adı geçen araştırmacılara göre bu heykeller bronz çağına aittirler. Ancak içlerinde ortaçağa ait olanlar da vardır. Bu araştırmacılar, bazı heykelleri buldukları yerde, bazılarını da müzelerde ve kendilerinden önceki araştırmacıların resimleyip tasvir ettikleri eserleri de incelemişlerdir. Araştırmacılar tarafından incelenen toplam 5 insan heykeli vardır. Bu heykeller ortaçağa aittir. Elleri kaplıdır. 9 adet koyun heykeli vardır. 2 adet de küçük aslan heykeli vardır. Ayrıca bazı hayvan heykelleri de bulunmaktadır. Sunu hemen belirtmek gerekir ki, söz konusu heykellerin çoğu ilk kazıldıkları yerlerden uzaklaştırılmışlardır. Bazıları tahrip edilmiştir. Bazıları da son halleriyle müzelere götürülmüşlerdir. Graeznov ve Y. P.

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

Sneyder tarafından yapılan inceleme ve araştırma sonucunda yazılan raporda, Minusin Vadisi'nde 1929 yılına kadar bulunan bütün ortaçağ heykellerinin ele alınamadığını belirtmekte yarar vardır. Bazı nesnelere de yanlışlıkla bu rapora dahil edilmistir. Birtakim bilgiler de diğer kaynaklardan aynen alınarak bu raporda kopya edilmistir. Graeznov ve Y. P. Sneyder'in ifadelerine göre bulunan bu heykeller Avrasya steplerinde geniş bir alanda görülen ve yaygın olan tipik heykellerdir. Bu araştırmacılar, Minusin heykelleri arasından özellikle Askiz'de bulunan ve elinde kap olan heykellin altını çizmişlerdir. Söz konusu araştırmacılar taş balbalları mezar üstü heykeller olarak değerlendirmişlerdir.

1937 yılında Sibiry'a'nın tarihinin yazımı sırasında G. F. Miller tarafından koyun ve aslan heykel resimlerinin bulunduğu çalışmalar yayınlanmıştır. Bu koyun ve aslan heykel resimlerini I. V. Lüsenius resmetmiştir. 1948 yılında ise Yenisey Kırgızlarını tanımlayan L. A. Yevtühova, Minusin Vadisi'ndeki heykeller konusunda bir yorumda bulunarak bu heykellerden sadece üç tanesinin Orhon Türklerine ait olduğunu, Siyah İyus ve Tes nehirlerinde bulunanların ise çok kısa tanımlandığını ifade etmiştir. S. V. Kiselev ise Çarkov Köyü'nde bulunan koyun heykelinin Tatar kültürüne ait olduğunu savunmaktadır.

Güney Sibiry ve Mogolistan'daki eski Türk taş heykelleriyle ilgili araştırmalar 1952 yılında L. A. Yevtühova tarafından yayınlanmıştır. Bu heykeller arasından 6 tanesi de Minusin Vadisi'ndeki heykeldir. L. A. Yevtühova'nın verdiği bilgilere göre Siyah İyus'dan, Podkamen ve Saralı köylerinden olan heykeller iki farklı nesneyi temsil etmektedirler. Tes ve Baza nehirlerinden, Askiz Köyü'nden olan heykellerle ilgili bilgiler ise Ya. Appelren-Kivalo tarafından "Eski Türk bilgelerine ait mezarlar." adı altında defalarca yayınlanmıştır. L. A. Yevtühova, L. R. Kızlasov'a dayanarak Baz Nehri'ndeki heykelin daha önceleri Hamathan'ın ortasında bulunan dört köseli bir taş çevre duvarı üzerinde durduğunu ve bu duvarın da ortasının yuvarlak taşlarla dolu olduğunu ifade etmektedir. L. A. Yevtühova, Tes heykelini ise runik kitabesine göre değerlendirmiştir. Heykeli de Türklere ait bir heykel olarak değerlendirmiştir.

Minusin taş heykellerini incelemek üzere 1952 yılında M. P. Graeznov tekrar işe koyulmuştur. Aslında onun asıl amaca bronz çağına ait heykellerin tarihlenmesini yapmak, ancak bu arada ortaçağ heykellerine de değinmiştir. M. P. Graeznov, yedi adet heykeli ele almıştır. Bunlardan birisi L. A. Yevtühova'nın da belirttiği gibi Tuva asillidir. İki diğeri ise Askiz Köyü'ndendir. L. A. Yevtühova, bu heykelleri teknik bakımından ceylan taş heykellerine yakın ve neredeyse milattan sonraki döneme ait olduğunu savunmuştur. Yine ona göre bu heykellerden birisi Tuva'ya özgü heykellerdendi ve eski Türk taş balbalları tipindeydi. Geri kalanları ise yeniden yapılanlardandı. L. A. Yevtühova, Siyah İyus'taki Oskol Köyü'ndeki ve Çebaki yolu üzerinde bulunan Podkamen Köyü'ndeki heykellerin yer değiştirmiş ve bunun

neticesinde de nereden oldukları kesin olarak saptanamayacak dereceye ulaşmış olduklarını ifade etmektedir.

Daha sonraları Minusin Vadisi'ndeki eski Türk anıtları ve taş heykelleri özel olarak ve bilinçli olarak ele alınmamıştır. Araştırmacılar bu konuya ancak değişik kültürel konuları irdelerken değinmişlerdir.

1960 yılında L. R. Kizlasov, Minusin Vadisi'ndeki Tastik kültürüyle ilgili bilgilerle uğraşırken bu konu onu taş koyun heykellerine ve birkaç insan heykeline götürmüştür. Bu çalışmada Kizlasov, Tastik bodrum mezarlarından olan eski heykellerle koyunların tasvir edildiği heykellerin yapılış tekniği bakımından Malaya Yes Nehri'ndeki, Nina Köyü'ndeki, Askiz Köyü'ndeki insan heykellerinin benzerliğine dikkat çekmiştir. Onun verdiği bilgilere göre, her iki elinde de kap tutan insan heykeli M. N. Greaznov'un belirttiği gibi Tuva'dan değildir, Nina Nehri'ndeki bir mağarada bulunmuştur. Malya Yes Nehri'ndeki heykellerin Tastik kültürüne ait olduğunu savunmaya çalışan L. R. Kizlasov, bu heykellerin kazıldığında diklemesine ters döndürülmüş taş sütunlar şeklinde bir vaziyette olduklarını ve Türk mezarlarında olduğu gibi dikdörtgen çevre duvarlarından doğru yönüne doğru yerleştirilmiş olduklarını ifade etmiştir. L. R. Kizlasov, Tastik aslan heykellerinin yüz ve göğüs suratlarıyla Küçükyesin suratlarının yine Askiz ve Türk taş heykellerindeki suratların ortak noktalarını ortaya koymuştur.

L. R. Kizlasov, daha sonra, örneğin Baza Nehri'nde bulunan heykelde olduğu gibi elinde kap bulunan insan heykellerinin VIII-X yüzyılda Uygurların baskısı yüzünden Tuva'dan göç etmek zorunda kalan eski Türklere ait olduklarını ileri sürmüştür. Tes Nehri'nde bulunan "Yigit Heykeli"nin ise Hakas'lara ait olduğu ifade etmiştir. Tarihleme bakımından ise IX-X yüzyıl olarak değerlendirmiştir.

Ortaçağdaki atla birlikte ölü gömme konusunda Yu. I. Trifonov; Minusin Vadisi'nde Türklere ait çevre duvarlarına ve heykellere hemen hemen hiç rastlanmadığını ifade ederek, burada atla birlikte ölü gömmenin Türklere ait bir gelenekten öte bir tür cismani aitlik geleneği olduğunu belirtmiştir. 1978 yılında S. G. Klyastorniy, Uybat runik kitabeli balballardan sözü edilen kitabeleri tekrar tercüme etmiştir. Klyastorniy, kitabenin bir Türk bilgesine ait olduğunu ileri sürmüştür. 1979 yılında Yu. S. Hudyakov, Minusin Vadisi'nde bulunan atla birlikte gömülen insan mezarlarının, anıt çevre duvarlarının, taş heykellerin ve diğer runik kitabeli heykellerin VIII. yüzyılın başlarında Tonyukuk, Kültegin ve Mogilina'nın seferleri sırasında Orta Asya'dan gelen Kök-Türklere ait olduğunu ileri sürmüştür. E. B. Vadeskaya bu heykellerin Maydasın ve Çarkovs koyunlarının Okunev kültürüne ait heykeller olduğunu savunmuştur. Maydasın heykelleriyle ilgili bu düşünceye L. R. Kizlasov da bu görüşe kısmen katılmış ve bu heykellerin Tazmin Neolitik kültürüne ait olduğunu kabul etmiştir. L. R. Kizlasov'un bu görüşünü ilginç kabul eden D. G. Savinov, buna bir ilave yaparak bu heykellerin çamur başlarının bulunduğu Tesin zamanına ait

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

oldugunu ileri sürmüştür. Bu bilim adamına göre eski step kültürü M. S bininci yıla kadar hiç kesintiye ugramadan süre gelmiştir.

Minusin Vadisi'ndeki heykellerin Tastik'lara ait olduğu konusundaki görüşü S. I. Vaynsteyn de desteklemiştir. Ancak son yıllarda Minusin Vadisi'nde eski Türk mezarlarına rastlanmamıştır. Y. D. Pauls'un 1970'li yıllarda verdiği bilgilere göre eski Türk heykellerine benzer heykeller Kar Göl'ün kenar bölgelerinde bulunmaktaydı. Ancak onlar günümüze kadar korunamamıştır. A. S. Poleakov, Oynaçen Köyü civarındaki bir dizi çevre duvarı incelemiştir. Bu duvarlar iri kaya parçalarından yapılmışlardır. Külden maddelerle süslenmişlerdir. Ayrıca Paleakov, kalsiyumlaşmış olan bazı kemikleri, silah olarak ve at egerlerinde kullanılan bazı demir maddeleri de incelemiştir. Yu. I. Trifonov'dan sonra o da, bu buluntuların mezar heykelleri olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Paleakov bu esyaların halefinin aksine eski Türklere ait olduğunu savunmaktadır

Bize göre bu tür bir yorumda bulunabilmek için yeterli kanıt bulunmamaktadır. Nitekim Oynaçen çevre duvarları dört köşe değil, aksine dik dörtgen veya oval yapıdadır. Çevre duvarlarının içinde de ağaç direklerin sokulduğu delikler yoktur. Yine çevre duvarlarının doğu kısmında heykeller, dikitler ve balballar da bulunmamaktadır. Gerçi bulunan kemik kırıntıları ve kalsiyumlaşan kemiklere bakıldığında bunların ölü yakma törenine ait mezar heykelleri olduğunu göstermesi mümkündür. Bu tip mezarlara Minusin Vadisi'ndeki diğer bölgelerde de rastlanmaktadır. Tariheye bakıldığında, aslında eski Türk mezar heykelleri ve tas heykelleri ile ilgili esas tespitlerin XVIII.-XIX. yüzyıllarda yapıldığı görülecektir. Ancak ne yazık ki, söz konusu bu heykellerin hiçbirisi de kazıcılar tarafından incelenmemiştir. Günümüzde ise bu heykellerin bir kısmı müzelere taşınmış, kalanları ise yok olmuştur. Bu nedenden ötürüdür ki, heykeller konusunda bir karara varmak için tek dayanak XVIII-XIX. yüzyıllarda yapılan kazı çalışmalarıdır.

Tipik eski Türk bilgelerine ait mezar yapıları Minusin Vadisi'nde, Yenisey Nehri'nin sol kıyısında, Znamenka Köyü civarında rastlanmıştır. V. Y. Voytov'a göre bu yapı D. G. Messersmidt tarafından da bilinmekteydi. Bu heykelin planı I. R. Aspelina tarafından yapılan kazıda çıkarılmıştır. Heykelin eski Türklere ait olduğu ve mezarla ilgili tespitler de L. A. Yevtühov'a aittir. L. A. Yevtühova'nın ifadesine göre bu yapının orta kısmında toprak dolgu bulunmaktadır. Dolgu maddesi dikdörtgen şeklindedir. Huninin merkezinin çapı on metredir. Bu yapı uzunlamasına dikdörtgen toprak bir set ve hendekle çevrilidir. Toprak set doğu tarafından içe doğru bükük değildir. Yapının toplam yüzölçümü 30x40 metredir. Doğru batı yönünde uzunlamasına yerleştirilmiştir. I. R. Aspelin kazı ekibi tarafından temizlenen kısımda toprak set gözükmemektedir. Sadece hendek kısmi gözükmektedir. Bu hendek ise dolgu kısmının platformunu oluşturmaktadır. Bu yapıda doğrudan herhangi bir heykele

rastlanmamıştır. Tes Nehri'nde, Znamenki Köyü civarında iki elinde kap bulunan ve sirtında runik kitabesi bulunan bir insan heykelinden bahsedilmektedir. Aslan, koyun heykellerinin ve balbalları hatırlatan runik kitabeli dikitlerin bulunmasına bakılırsa Minusin Vadisi'nde eski Türk bilgelerine ait mezar yazılar daha çok olsa gerek. Nitekim bunlardan birisi Tube Nehri'nde, muhtemelen Sus Nehri ağzında bulunmuştur. XVII. Yüzyılda Salmapov adındaki birisi tarafından iki koyun ve aslan heykeli Krasnoyarsk'a getirilmiştir. M. P. Greayznov ve Ye. R. Sneyder'a göre Sus Nehri'nin batı yakasında, nehir ağzının 5 kilometre yukarisında, (güya) birisi Toboks'a götürülen söz konusu iki küçük aslan heykeli hiçbir zaman olmamıstı. Aslında burada sözü edilen heykellerin aynı heykeller olduğu da şüphelidir. D. G. Messersimit, F. I. Stralenberg ve I. V. Iürsenius tarafından Tuva'da, resmedilen aslan ve koyun heykelleri de açıkça bir birinden ayırt edilememektedir. Gerçi bunun nedeni, kazinin G. F. Miller kazi ekibi tarafından, ilk akademik kazıdan on yıl sonra yapılmış olmasından ötürü heykellerin bulunduğu yerlerin tahribata uğramış olmasından kaynaklanacağı da göz ardı edilmemelidir. Söz konusu aslan ve koyun heykelleri, ilk zamanlarda eski Türk bilgelerinin ve eserlerinin anısına dikilen heykellerin bulunduğu tapınaga giden koridor yolun her iki yanına yerleştirilmiştir.

Eski Türk bilgelerinin anısına yapılan anıt komplekslerinden birisi de Uybat Nehri Vadisi'nde bulunmaktadır. İste bu yapıda üç metre boyunda bir levrek dikiti bulunmaktadır. Bu dikitte runik kitabesi vardır ve 1721 yılında D. G. Messersimit, F. I. Stralenberg tarafından bulunmuştur. Bu arada koyun heykeli zarar görmüştür. Dikitle, Bey Nehri ağzının yukarisında Uybat Nehri'nin sağ yakasındaki mezarlık alanında bulunmaktaydı. S.G. Klyastorniy'a göre Uybat heykeli, muhtemelen Minusin Vadisi'ndeki bir Türk bölge idarecisine veya bir Türk bilgesine aitti. Çünkü buradaki balballar Türk ölü törenlerinde kullanılan balbalların özelliğini tasımlamaktadırlar. Minusin Vadisi'nde bulunan diğer koyun heykellerinin ne derecede eski Türk bilgeleri için dikilen anıtlara ait olduğu konusunda kesin bir yargıya varmak doğru değildir. Söz konusu yapı kompleksinin dışında bu heykellerin ilk yerleştirildikleri yerin karışmış olabileceği ve modern etnografik zamana kadar tarihte bir tapınak kült görevi görmüş olabilecekları düşünülmektedir.

Minusin Vadisi'ndeki sıradan insanlar için yapılan eski Türk anıtlarına ait çevre duvarların yaygın oldukları alanlar konusunda kesin bir yargıda bulunmak zordur. L. A. Yevtühova'nın L. R. Kizlasov'a dayanarak verdiği bilgilere göre Baza'daki heykel, Hamatan parçasının ortasında yuvarlak dolgularla doldurulmuş dört köşe taş çevre duvarlarının yanında hiçbir zaman yoktu ve olmamıstı. Ancak, ne yazık ki çevre duvarı incelenmemiştir. Bu duvarın eski Türk kültürüne ait olduğu konusunda da bir tespit yapılmamıştır. Tuva'da her iki elinde de kap bulunan heykel hiçbir çevre duvarı olmaksızın tek başına yerleştirilmiştir.

L. R. Kizlasov'a göre sıradan insanlar için yapılan diğer bir anıt çevre duvarı da Malay Yes Nehri'nde, Kizlasov Köyü'nde bulunmuştur. Bu çevre duvarı büyükçe

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

dikdörtgen seklindedir. Eski Türk anitleri tipindedir. Bu çevre duvarının güney doğusunda bir dizi diklemesine saplanmış taşlar bulunmaktadır. Bu taşların arasında kabartma insan yüzü bir diki bulunmaktaydı. Bu diki ek amaç için kullanılmıyordu. Çünkü ters yüz olarak yerleştirilmiştir. L. R. Kizlasov Tastik insan yüzü dikiplerinin yasını tespit ederken çevre duvarının ve direklerin VI-VII. yüzyıla ait olduğunu savunmaktadır. Ancak, Malay Yes Nehri'nde bulunan bir dizi anit dikiplerle birlikte bulunan Tastik anitlerindeki dikiplerin yoğunluğunu ve bunların ters yüz edilerek dikilmiş olan görüntüsünü de hesaba katmak gerekmektedir. Minusin Vadisi'nde, insan heykellerinin tasvir edildiği heykeller birkaç tipe ayrılmaktadır.

Orta Asya'da en yaygın heykel tipi sağ elinde kap ve kemerinde silah bulunan asker heykeli tasviridir. Bu tip heykeler Minusin Vadi'sinde üç defa rastlanmıştır. Bunlardan birisi "Kazan-Kis-Tas" adında olup Oskol Köyü yakınında, Siyah Iyus Nehri Vadisi'nde bulunmaktadır. Bu heykel I. Siskov'un tamamlanmamış resminde tasvir edilmiştir. Heykelin baş kısmı kopuktur. Üst kısmı da parçalanmıştır. Heykeldeki tasvir hatlarının asiri derecede bozulmuş olmasına rağmen sunu ifade etmekte yarar vardır ki, ince kabartma ile kaslar, gözler, dik bir burun, yanaklar, ağız ve muhtemelen de bıyık bulunmaktadır. Daha aşağıda da çene, yanak ve omuzlar tasvir edilmektedir. Sağ kol dirsekten büküktü. Avucun içinde geniş ağızlı, ortası sısmanca ve dibine inildikçe daralan bir kap bulunmaktaydı. Sol elin avucu kılıcın kabzasındadır. Kılıç ise dört köşe levhalarla süslenen kemerde asili haldedir. Kemerin sağında kaptargak asilidir. Ayrıca solunda da başka bir torba bulunmaktadır.

M. P. Greaznov'a göre bu heykel, I. P. Aspelin tarafından Podkamen Köyü yakınlarında Çebaki Köyü yolu üzerinde eski bulunduğu yerden 5 kilometre uzaklıktaki bir yerde bulunmuştur. Ancak Podkamen heykeli, Oskol heykelinden tamamen farklı görünmektedir. Bu heykel dört köşeli bir direktir. Baş parçaya bölünmüştür. Heykelin baş kısmı kopuktur. Sağ kolu dirsekten bükük şekilde tasvir edilmiştir. Avucunda bir küçük testi bulunmaktadır. Sol kol ise dümdüz olup namludur. Kemer kısmı gösterilmemiştir.

M. P. Greaznov'a göre, I. P. Aspelin'in kazı çalışmasına kadar bu ayrıntı çok net değildi. Yalnız sunu belirtmekte yarar vardır ki, bu farklılık nedeniyle L. A. Yevtühova, Podkamen ve Oskol heykellerini iki ayrı heykel olarak görmektedir. Sağ elinde kap ve kılıç bulunan üçüncü heykel ise Tium Nehri steplerinde bulunmuştur. Bu heykel hakkındaki bilgi sadece G. F. Miller'in kısaca değindiği ifadelerde mevcuttur. Heykel, Krasnoyarsk'a taşınırken baş kısmı kopmuştur. Eski Türklerde, sıradan insanlar için yapılan anıtlarda ise bu tip heykeller bulunmaktaydı. Yalnız verilen bilgiler ışığında sunu belirtmek yerinde olur. Minusin Vadisi'ndeki bu tip heykellerin dikilişi biçimi aynidir.

Her iki elinde kap bulunan ikinci heykel tipine Minusin Vadisi'nde iki defa daha rastlanmaktadır. "Tesin Bahadiri" adıyla bilinen heykel, Tes ve Yerba nehirleri arasındaki bozkırda tek basına bulunmuştur. Heykelin baş kısmı dikkat çekecek şekilde çikiktir. Saçı kısa sisman bir örgü şeklinde ensede toplanmıştır. Kasları, gözleri, burun, büyük, ağız ve küçük çene kısmı da tasvir edilmiştir. F. I. Stralberg'in resimlemesinde kulakları da gözükmektedir. Ellerdeki kap belirgindir. Kabin dik boğaz kısmı ve yuvarlak dip kısmı vardır.

I. R. Aspelin tarafından Baz Nehri'nde bulunan ve Hamathan toprak parçasında hiçbir zaman bulunmadığı iddia edilen heykelin baş kısmı kopuktur. Ancak arka kisminden sisman kısa belğin uçları görünmektedir. M. P. Greayzov'a göre bu belikler başa giyilen bir kıyafetin bir parçasıdır. Heykelin kolu dirsekten bükülmüştür. Elinde kap vardır. Kabin taç kısmı kıvrılmıştır. Gövde kısmı ise yuvaraktır. Yan tarafında kulpu vardır. Kap dibine doğru incelmektedir. Heykelin dirseğinin alt kısmı bele doğru daralmaktadır, daha sonra da kalçaya doğru genişlemektedir. Bu da oturan heykel görünümünü vermektedir.

Tek başına dikili bulunan bu tip heykellere çokça rastlanmaktadır. Üçüncü tip heykeli de ilave resimlerle süslü insan figürlerinin tasvir edildiği dikitler oluşturmaktadır.

"Kisi-Tas" ve "Ulu-Kistas" adındaki bu tip iki dikit P. S. Pallas tarafından Beltira Köyü'ndeki Mezarlık tepesinde keşfedilmiştir. Bu dikitler I. R. Aspelin tarafından Askiz Köyü'nde bulunduğu anda bağlama sikkesi ve çatıya çıkmak için kullanılan merdiven amacıyla kullanılmaktaydılar. Bu nedenle o zamana kadar esas tasvir silinmiş durumdaydı. "Kisi-Tas" heykelinin baş, burun, boyun, omuz ve gövde ile kollar arasındaki açık kısımları sağlamdı. Dikitin yan yüzeylerinde; küpeli sol kulak, üç püsküllü bir flama bulunan bir mızrak, üzerinde kama bulunan bir kemer, ok torbasında bulunan bir ok tespit edilmiştir. Süphesiz bu tasvirler tasvir edilen figürle doğrudan ilgiliydi. Dikitin sağ yan yüzeyinde ise; elinde üç püsküllü mızrak bulunan bir süvari resmedilmiştir. Dikitin sol yüzeyinde de; tam olarak seçilemeyen, ancak tamgayi andıran bir figür ve bir resim tasvir edilmiştir. Bu seçilmesi güç olan resim ve figürün asil heykel tasvirine ait olup olmadığı konusunda kesin bir tahminde bulunmak zordur.

"Ulu-Kis-Tas" heykelinin yüz kısmında oyuntu vardır. Bu oyuntu baş kısmı ile omuzları birbirinden ayırmaktadır. Heykelin sağ kolu dirseğinden büküktür. Dikitin yan yüzeylerinde küpe ve hayvan toynaklarını andıran figürler resmedilmiştir. Bu resimlerin esas heykel tasviriyle ilgisi konusu açıklık kazanmamıştır. L. R. Kizlasov tarafından Nina Nehri'nde ilk önceleri bir mağarada bulunduğu tahmin edilen bir dikit daha keşfedilmiştir. Bu dikitin de baş kısmı kırılmıştır. Dikitin yüzey kısmında; her iki elinde orta kısmı yuvarlak, dibine gidildikçe darlasan kap tutan ve bağdas kurmuş şekilde oturan bir insan figürü resmedilmiştir. Bu insan figürünün ayaklarının alt kısmında tepsi içinde bir testi, yine tepsi içinde iki kulplu bir kazan, elinde ok bulunan bir insan

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRKLERE AIT ANIT YAPILAR¹

figürü, sirtında ok saplı bir ceylan figürü ve önden bu ceylana doğru kovan köpek figürleri resmedilmistir. Dikinin sağ yan yüzeyinde ise bir kus, bir topuz, bir ok ve bir sadak³ resmedilmistir. Tahmin edildiğine göre bu dikitler önceleri ya tek baslarına ya da çiftler çiftler duruyorlardı. Çünkü ilk iki dikit bir erkek ve bir kadını tasvir etmektedir. M. P. Greznov ve L. P. Kizlasov'a göre bu dikitler M.S. X. yüzyıla aittir. Aslında bunu net olarak söylemek de doğru değildir. Bu dikitlerin tas ceylan heykellerine benzerliği de tamamen tesadüftür. Tas ceylan heykellerinde kullanılan teknik de farklıdır. Minusin dikitlerinde kesme yöntemi daha yaygınken burada asiri kabartma yöntemi ağırlıktadır. Bu dikitlerin Tastik kültürüne ait olduğu konusundaki yorumlar ise asilsizdir. Bu nedenle, L. A. Kizlasov'un, bu dikitlerin Minusin Vadisi'ndeki Türk heykellerine ait olduğu konusundaki düşüncesine katılmak yerinde olacaktır. Çünkü Türk heykellerinde seyrek de olsa, figürün çevresinde hafif kabartılı kesme yöntemi uygulanmaktadır. Yine Türk heykellerinde bağdas kurmuş figürler ve diğer ek figürler de kullanılmıştır. Bu tür figürler ölen kişinin hayattayken yaptığı faaliyetler konusunda ipucu vermektedir. Ayrıca ölen kişinin sürüsünün bolluğunu, savaş aksesuarlarını, başarılı avcılığını, lükse dayalı eşyalarını simgelemektedir. Bu tür sahneler sözcüklerle yazılarak ifade edilen tasvirlerin yerine geçmektedir.

Eski Türk bilgelerine ait anıt yapılarında aslan ve koyun heykelleri önemli yer tutmaktadır. V. Y. Voytov'a göre bu heykeller genellikle esas anıtı giden ona yolun her iki tarafına çiftler çiftler yerleştirilmiştir. Avcılık özelliklerinden ve öbür dünyaya giden girişi koruyacakları için aslanlar, hendek ve toprak setli çevre duvarların hemen yanında bulunmaktadırlar. Böylece aslanlar hendegin geçişini korumaktadırlar. Koyun heykelleri ise bolluğu ve bereketi temsil ettikleri için hendegin iç taraflarında çiftler çiftler bulunmaktadırlar. Aslan heykellerinin tetikte avına atlayacak şekilde oturmuş vaziyette tasvir edilmesi, şüphesiz Çinlilerdeki ölü gömme kültüründen gelmektedir. Nitekim Tay Hanedanlığı'ndan olan imparator Tseztean'ın gömülü bulunduğu Tean Lin Mozele'sinde; esas mekana giden yolun her iki yanında oturmuş avını bekler vaziyette canlandırılan aslan heykelleri bulunmaktadır. Bu nedenle ki, V. Y. Voytov'un bu konudaki görüşlerine katılmak mümkündür. Ancak yine koruyuculuğu temsil eden aslan heykelleriyle bolluğu ve bereketi temsil eden koyun heykellerine yer verilen eski Türk ölü gömme törenlerinde rastlanması da gayet normaldir.

Anıt yapılarında bu heykellerin, ana yolun her iki tarafında bulunması ve insan heykellerinden önce gelmeleri gerekmektedir.

Minusin Vadisi'ndeki aslan heykelleri çoğunlukla yatar pozisyonda ve ayakları çekilmiş bir şekilde tasvir edilmektedir. Bu aslan heykellerindeki kafa kısımları vücutla orantısız derecede büyüktür. Yüz kısımları ileri çıkmıştır. Ağzular geniş bir şekilde

³ Sadak: Ok torbasi demektir.

disleri görünür bir pozisyonadadır. Aslan heykellerinin gözleri küçüktür. Kulaklar ise ya kalkık ya da inik bir vaziyettedir. Kuyruklar arka ayakların arasına sıkışmış veya sirta doğru atılmış şekildedir. Bu heykeller, Mogol ve Türk dönemlerine ait olan Tuva heykelleriyle tipatip benzerlik göstermektedir.

Minusin Vadisi'ndeki koyun heykelleri çoğunlukla yatar pozisyonda ve ayakları karınlarına doğru çekilmiş olarak tasvir edilmektedirler. Koyunların baskı dik ve yüzleri dışa doğru çıkıktır. Boynuzları ise sert bir şekilde kıvrılmıştır. Tuba'daki koyun heykellerinin sırt kısmında birçok çukurlar bulunmaktadır. Bu çukurların, heykellerin yapıldığı taşın türünden dolayı heykellerin yapıları sırasındaki oluştugu tahmin edilmektedir. Uybat'taki koyun heykelleri ise tamamen yatar şekildedir. Ayakları karna çekilmiştir. Ancak alçak kabartma tekniği burada da kullanılmıştır. Heykelin yapıldığı monolit taşın bazı kısımları işlenmemiştir. Heykelde boynuzlar sert bir şekilde bükük ve spiral şeklindedir. Sırt kısımlarında yünün tarandığını belirten iki çizgi vardır. Göğüs kısmında uzun tüyler vardır. Ayak tırnakları ise sivridir. Maydasın koyun heykeli diğer koyun heykellerinden farklı olarak ayakta bir pozda tasvir edilmiştir. Heykelin yuvarlak gözleri, bir kulagi, sert bir şekilde kıvrılmış olan boynuzu ve sivri tırnaklı ayakları çikik bir şekilde tasvir edilmiştir. Minusin Vadisi'ndeki yatar pozisyonundaki koyun heykelleri Mogolistan'daki koyun heykellerine ve Barnaulsk Müzesi'ndeki koyun heykellerine benzemektedir. Bazı teknik ayrıntılara rağmen Minusin Vadisi'ndeki bütün koyun heykelleri eski Türk kültürüne ait olsa gerekir. Bu heykeller, koyun heykeline benzer Orhun dikitlerinden farklıdır. Çünkü her şeyden önce Orhun dikitlerinin yapıldığı zamanlarda bütün dikitlerde sadece baş kısmının gösterilmesi yaygındı. Aslan, kaplan ve koyun heykelleri Mogolların Tuva'ya hakim oldukları dönemlerde Yuan'ların ileri gelen devlet adamlarının mezarlarına konulmaktaydı. Çin ölü gömme geleneğine göre bu heykeller Sento'dan dünyanın bulunduğu esas mekana giden yolun her iki tarafına yerleştirilmekteydi. Oymak Kasabası'ndaki Çurumal anıtında bu heykeller çiftler çiftler yerleştirilmiştir. Aslan ve koyun asimetrik olarak karşı karşıya konmuştur. Yine ileri gelen devlet memurlarının heykelleri de bu şekilde yerleştirilmiştir. Yuan'lardaki aslan heykelleri Sus Nehri'ndeki küçük aslan heykellerine çok benzerlik göstermektedir. Ancak Çurumal aslan heykelleri bir kaide üzerine konmuşlardır. Bu şekilde eski Türk aslan heykellerinden farklı bir durum arz etmişlerdir. Bu da Minusin Vadisi'ndeki aslan heykellerinin Mogol kültürüne ait olmadıklarını göstermektedir. İşte bu nedendir ki, Minusin Vadisi'ndeki heykeller eski Türk bilgeleri için yapılan anıt yapılar çerçevesinde değerlendirilmeli ve bu anıt yapıların bir parçası olarak görülmelidir.

Minusin Vadisi'nde bu tip heykellere nadiren rastlanması II. Doğu Türk Hanlığı zamanında Kök-Türklerin bu bölgeye çok kısa bir sürede hakim olmalarıyla açıklanabilmektedir. Gök-Türklerin bu bölgeye hâkimiyeti Tonyukuk, Mogilean ve Kültegin'in 711 yılından 840'li yıllarda hanlığın çöküşü ile sınırlıdır. Hanlığın çöküşünden sonra Yenisey'de yaşamakta olan eski Türkler, etnik grup olarak

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

otoritelerini kaybetmişler ve askeri anıt dikme adetlerine son vermek zorunda kalmışlardır.

BES-TAS-KOORO'DAKİ ESKİ TÜRK ANITI⁴

Eski Türk halklarının kültürel yapısı hakkında yeterli bir bilgiye sahip olma konusunda Orta Asya'nın erken Ortaçağ dönemine ait buluntular önemlidir. Çünkü eski Türk kültürlerine ait arkeolojik kalıntılar özellikle bu bölgede bulunmaktadır. Bu kalıntılara bakarak ilk Türkler, Batı Türklüğü ve Türges hanedanlıkları hakkında bilgi sahibi olunabilir. Tiyan-San'daki eski Türk yapıları 1940-1960 yılları arasında incelenmiştir. Sayan-Altay ve Mogolistan'daki eski Türk yapıları özellikle son yıllarda büyük bir ilgi görmüştür.

1940-1960'li yıllardaki arkeolojik çalışmalara A. Ya. Bernstam, L. I. Albavma, D. F. Vinnik, Ya. A. Ser büyük katkılarda bulunmuşlardır. Eski Türk yapıları ile ilgili incelemeler konusundaki araştırma bayrağını daha sonra V. P. Mokrin almıştır. Onun yaptığı araştırma sonuçları yayınlanmıştır. Ancak son on yıldır eski Türk anıt yapıları ile ilgili özel bir çalışma gerçekleştirilmemiştir.

Bes-Tas-Koroo anıtı Tiyan-San Vadisi'ndeki Koçkor Bölgesi'nin kuzey doğusunda bulunmaktadır. Bu bölgede Tabaldiyev tarafından eski Türklere ait diklemesine saplanmış levha tasta dört köşe bir duvar ve yuvarlak, çember taslarla örülüş bir höyük bulunmuştur. Bu konudaki kazı çalışmaları 1991 yılının Eylül ayında Bes-Tas II Anıt Mezarlığı'nda yapılmıştır.

Söz konusu anıt, Kara-Too sirtlarının tepelerindeki küçük bir düzlüktedir. Her iki tarafında da Kara Saz Köyü'nden dağlara giden yollar vardır. Anıt yapı 59 parçadan oluşmaktadır. Bunlardan 34'ü yuvarlak ve çember seklindedir ve höyüğün eğimini doldurmaktadır. 23'ü ise dört köşe duvardır. Bunlar diklemesine saplanmış levha taslardır. Bu duvarlara ait heykeller ve dikitler bulunmaktadır. İki tane de dik dörtgen döşeme taşı vardır.

Anıt yapı büyük bir ihtimalle çeşitli dönemlere aittir. Höyük ve döşeme taşları anıt mezarın kuzey kısmındadır. Anıtın üst kısmında ve orta kısmında çömlekçilikte kullanılan kırmızı keramige rastlanmıştır. 42 numaralı duvarda kalsiyumlaşmış kemik parçalarına rastlanmıştır. Anıtın doğu kısmında 5 adet höyük bulunmuştur.

⁴ K. S. Tabaldiyev, Yu. S. Hudyakov, *Orta Asya ve Güney Sibirya'daki Eski Türk Anıt Kültürü*, "Bes-Tas-Koor'daki Eski Türk Anıtı", Novosibirsk, 1999, s. 52-90/

4 numaralı höyük hafiften örtülmüştü. Düzensiz bir çember seklindeydi. Küçük büyüklü tas parçacıkları ile merkezin batı egimine doğru doldurulmuştu. Dolgunun çapı 5 metre, boyu ise 0.1 metreydi. Dolgunun kuzey tarafı 5 numaralı höyüğün dolgusuna bitişikti. Kesegin siyirilip höyüğün temizlenmesinden sonra anitin oturtulduğu yapı ortaya çıkmıştır. Yapı ortadan meyilli bir şekilde doldurulmuştu. Dolgunun ortadan kaldırılıp kıvrımların temizlenmesinden sonra esas bina ortaya çıkmıştır. Bina düzgün olmayan bir çember biçimindeydi. 1-3 kat kadar büyük tas parçacıkları ile yapılmıştı. Höyüğün orta kısmında mezar çukuruna benzer çizgiler ortaya çıkmıştır. Bu çizgiler oval şekilde olup irili ufakli taşlarla örülmüştü. Dip kısmında mezar çukuru vardı. Ortasında bir ara duvar bulunmaktaydı. Bu duvar diklemesine saplanmış plaka bir tasta oluşmaktaydı. Mezarın kuzeyinde, çukur kısmın hemen girişinde bir adet gömüt bulunmaktaydı. Bu mezarda yetişkin bir insan iskeleti sırt üstü düz olarak yatar halde bulunmuştur. İskelet uzanmış bir vaziyetteydi. Kollar vücuda uzunlamasına yaslanmıştı. Sol el beldeydi. Mezar gömütün kafa kısmı güneye doğru olacak şekildeydi. Kafa kısmının aşağı kısmında ağaç kaplar bulunmuştur. Bu kaplar sol ön kol kemiğinin hemen altındaydı. Ayrıca sapağın yapılmış bir adet demir bıçak bulunmuştur. Bu bıçak kemerin köprülerinin birine asılıydı. Kemerin toka kısmı ise iyice asılmıştı.

5 numaralı höyük hafifçe örtülü olup düzensiz çember seklindeydi. Irili ufakli tas parçacıklarıyla ortadan batıya doğru doldurulmuştu. Dolgunun çapı 3 metre, yüksekliği 0.1 metreydi. Keseklerin ortadan kaldırılıp höyüğün temizlenmesinden sonra anitin oturtulduğu yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapı ortasından eğimli bir şekilde doldurulmuştu. Dolgunun siyirilip kıvrımların temizlenmesinden sonra esas yapı planı ortaya çıkmıştır. Esas bina iri tas parçalarıyla doldurulmuş ve iç kısmında küçük tek parça taşlarla sabitleştirilerek yapılmıştı. Höyüğün orta kısmında bir çukur vardı. Bu çukur oval şekildeydi. Küçük tas parçalarıyla örülmüştü. Bu çukurun dip kısmında ise mezar çukuru vardı. Mezar çukurun ortasında ara duvar vardı. Bu ara duvar levha taşlarla örülmüş ve diklemesine saplanmıştı.

Mezarın kuzey kısmında, çukurun hemen başlangıcında bir gömüt bulunmaktaydı. Bu gömüt sırt üstü düz olarak yatan bir yetişkin iskeletiydi. Uzanmış bir şekildeydi. Basi güney doğuya doğru konulmuştu. Bas kısmında silindirik şekilde bir ağaç kap vardı. Gömütün karın bölgesinde, sol kalça kemiğinde bir demir bıçığa rastlanmıştır. Ancak kemer kısmının detayı iyice asılmıştı. Mezarın güney kısmında, mezar çukurunun daha da dip kısmında bir at iskeleti bulunmuştur. Bu iskelet yüz üstü yatmış vaziyetteydi. Ayaklarını çekmiş, kafası kuzey yönünde yerleştirilmişti. Atın dislerinde iki tarafından tutturulan bir gem vardı. Bu gemin mil kısmı ahsaptır. Atın sırtında ise yine ahsap bir eger vardı. Egerin ön ve arka kısmında iki adet kasi vardı. Egerin iskelet kısmı da ahsaptır. Egerin sağ yan kısmından ahsap bir çubuk bulunmuştur. Sol tarafında ise egerin bögünde demir bir üzengi vardı.

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

8 numaralı höyük hafifçe örtülüydü. Dört kösemli bir sekildedir. İri tas parçalarıyla doldurulmuştur. Dolgu kısmın eni 5x5 metre, boyu 0.1 metreydi. Höyük keseklerinden arındırılıp temizlendikten sonra esas yapının konulduğu plan ortaya çıkmıştır. Bu yapı da iri tas parçalarıyla doluydu. Dolgunun ortasında geniş bir çöküntü oluşmuştur. Dolgunun kaldırılıp kıvrımların temizlenmesinden sonra esas yapının hatları ortaya çıkmıştır. Dolgunun ortasında oval formda bir mezar çukuru vardı. Bu çukur iri tas parçacıkları ile örülmüştü. İçi dolu olan mezar çukurunun temizlenmesinden sonra burada yetişkin bir insan iskeleti ile bronz ayna parçacıklarına rastlanmıştır. İnsan cesedi mezar çukurunun dip kısmında ve kuzey duvarı boyunca uzanmaktaydı. Bulunan cesedin sağ kolu, uyluk kısmının yarısı, sağ ayasının iskelet kısmi, sol ayasının diz eklem kısmi, kuyruk sokumu kemiginin bir kısmi sağlamdı. Ayrıca boyun kısmında, omuzları ayıran kemik parçası, göğüs kısmında bel, kaburga ve omurlar sağlam olarak kalmıştı. Kemiklerin durumuna bakıldığında cesedin anatomik yapısını kaybetmediği anlaşılmaktaydı. İskelet sırt üstü düz olarak yatmaktaydı ve kafa kısmi kuzey doğu yönündeydi. Sağ kolu boyunca bir kirmen bulunmuştur. Bu kirmen ahsaptan yapılmıştır. Egirme kısmi ise keramiktendi. Ortasında bir mil vardı.

15 numaralı höyük hafifçe örtülüydü. Düzgün olmayan bir çember şeklindeydi. İrili ufaklı tas parçacıkları egimli bir şekilde doldurulmuştur. Dolgunun çapı 5 metre, yüksekliği 0.1 metreydi. Kesegin sıyırılıp dolgunun temizlenmesinden sonra esas anıtın planı ortaya çıkmıştır. Bu iskelet yapı da yuvarlak bir şekilde doldurulmuştur. Dolgunun orta kısmi ise çökmüştü ve küçük tas parçacıkları ile doldurulmuştur. Dolgunun ortadan kaldırılıp kıvrımların temizlenmesinden sonra esas yapı ortaya çıkmıştır. Höyüğün orta kısmında oval bir mezar çukuru tespit edilmiştir. Bu çukur tas parçacıkları ile örülmüştü. Mezar çukurunun güney kısmında iki sıra halinde diklemesine yerleştirilmiş olan taşlar vardı. Bu taşlar bir bakıma mezara girişi teşkil etmekteydiler. Mezar çukurunun dip kısmında, orta yerinde diklemesine saplanmış levha tavan bir ara duvar bulunmaktaydı. Anıtın kuzey kısmında, mezar çukurunun girişinde bir ceset bulunmuştur. Bu ceset sırt üstü düz olarak yatan bir insan iskeletiydi. İskeletin kolları gövdesi boyunca uzatılmış, elleri ise ayaklarına bitirilmiş bir vaziyetteydi. Kafa kısmının sol tarafında yuvarlak ahsap bir kap bulunmuştur. Bu kap ağzi yere bakar şekildeydi ve cesedin kafasına bitirilmişti. Bu kabin alt kısmında bir kaval kemigi bulunmuştur. Ayrıca sol omuz kemiginde iki yanlı bir ahsap tarak mevcuttu. Sol elin ön kol kemigi boyunca uzatılmış olan bir ahsap çubuga rastlanmıştır. Sol ön kol kemiginin altında ise ahsap saplı bir demir bıçak bulunmuştur. Uyluk bölgesinde ise asiri asınmış, şeklini yitirmiş bir demir esya vardı. Mezar çukurun dip kısmında anıtın güney bölgesinde insan iskeletinin yirmi santimetre gerisinde bir at iskeletine rastlanmıştır. At karni üstüne yatmış vaziyetteydi. Ayaklarını çekmişti. Boynu büküktü. Kafası yüz tarafından aşağıya doğru eğikti. Yüz kısmının yakınında boynuzdan mili olan iki taraflı bir demir game rastlanmıştır. Atın sol ön ayagında demir bir üzengi bulunmaktaydı. Atın sırt kısmında ise iskelet kısmi ahsaptan olan ön kasi ve arka kasi

bulunan bir eger vardı. Egerin iskelet çubugunun sol kısmında kemikle kaplı bir ahsap detay vardı.

20 numaralı höyük hafifçe örtülüydü. Toprakla içice geçmişti. Seklini kaybetmişti. Ortası doğu eğimli bir şekilde iri taslarla doldurulmuştu. Dolgu kısmın eni 2.4x2.8 metre, kalınlığı 10 santimetreydi. Kesegin ortadan kaldırılıp höyüğün temizlenmesinden sonra esas yapının oturtulduğu plan kısmi ortaya çıkmıştır. Bu plan yuvarlak ve batıya eğimli bir şekilde doldurulmuştu.

Örtünün kaldırılıp kıvrımların temizlenmesinden sonra yapının esas kısmi ortaya çıkmıştır. Bu kısım iri sert taslarla batıdan ortaya doğru eğimli bir şekilde doldurulmuştu. Höyüğün ortasında oval bir mezar bulunmaktaydı. Bu çukur tas parçacıkları ile örtülüydü. Mezar çukurunun dip kısmında bir gömüt vardı. Bu gömüt sırt üstü düz olarak yatar bir şekilde yerleştirilmiş bir yetişkin insan iskeletiydi. Gömütün kafa kısmi sol tarafa dönüktü. Sağ kolu da düz olarak uzatılmıştı. Kolun el kısmi ise uyluk kısmındaydı. Sol kol yine düz olarak uzatılmıştı. Gömüt batiya gelecek şekilde yerleştirilmişti. Bacak kısımları ise iki ayaklarıyla birlikte birbirine yapıştı. Gömütün bas ucunda yuvarlak ahsap bir kap vardı. Gömütün üst kısmında sol eli boyunca kaburga ve ön ayak kemikleri vardı. Omurgaların üzerinde ise demir bir bıçak vardı. Gömütün üst kısmında ipek kalıntılarına ve sentetik boya izlerine rastlanmıştır. Bu boya, boyun ve tepe kısmında siyah, alin, sakak ve gözlerde kırmızıydı. Kafa kısmında bronz tel küpeler vardı. İskeletin bel kısmında sol tarafında keramik bir mile rastlanmıştır. Bu mil kap yan parçasından yapılmıştır.

Mezarın güney yarısında, ara duvarın gerisinde bir at iskeleti bulunmuştur. Ara duvarı üzüm çubugundan hasardan yapılmıştır. İskelet mezar çubugunun dip kısmında yatar vaziyetteydi. İnsan iskeletiyle aynı seviyedeydi. At iskeleti karın üstü yatmış, ayaklarını uzatmış, boynunu bükmüş ve yüzü yere doğru bakar şekildeydi. Atın kafası batı yönüne doğru, insanın olduğu yere doğru bakmaktaydı. Atın kafa kısmının yan tarafında iki tarafı demir bir gem vardı. Ayrıca kafasının iki yanında, deri kayıştan yapılmış, ortasında bronz bir mil olan dizgin korunmuştur. Bu kayışın bir kısmi siyah renkteydi. Atın sırtında ahsap bir eger vardı. Eger arkadan öne doğru yerleştirilmişti. Egerin ön kısmi, atın sağrısındaydı. Egerin bir ön bir de arka kısmi vardı. Bir tane de iskelet çubugu bulunmaktaydı. Atın sırtında, egerin arka kısmına yakın bir kısmında bronz tokalı deri kemer plakalara rastlanmıştır. Atın arka sol ayaklarının yakınlarında ise demir bir üzenği vardı. Bu üzenğinin ahsap bir mili vardı.

Mezarlığın batı kısmında bir anıt vardı. Höyüğün yapıları ikili üçlü olduğu gibi tek basına da durabilmekteydi. Bu yapılar kuzey güney yönünde yerleştirilmiştir.

Höyüğün dolgusu oldukça eğimli bir yapı teskil etmekteydi. Dolgu maddesinin bazıları iri taslardan, bazıları ise kolay kırılabilen yumuşak taslardandı. Dolgu basit yapıdaydı. Höyüğün orta kısmındaki dolgunun büyük bir kısmi batı yönünde

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

egilimliydi. Höyüğün büyük bir kısmı yuvarlak taslarla örtülüydü. Ancak bazen yuvarlak ve karemsi taslara da rastlanmaktadır. Dolgunun eni 3-5 metreyi bulmaktaydı. Dolgunun altından oldukça fazla oval sayılabilecek mezar çukurları çıkmıştır. Bunla iri tas parçalarıyla örülmüştü. Kazılan üç höyükte insan iskeleti ve bağ çubugundan örülmüş hasır ara duvarıyla ayrılmış bölmede at iskeletlerine rastlanmıştır. İki höyükte de sadece insan iskeleti bulunmuştur. Ancak her iki mezar tipinde de mezar çukurları bir insani gömecek katar yeterli olan alandan daha genisti. Bu mezarlardaki ara duvar bir mezarda plaka tandı. Mezar çukurunun dip kısmi ise çukurun hemen girişinde yatan insan iskeletinden daha aşağıdaydı.

Üç höyükte insan iskeleti çukurun hemen agzında görülmüştür. İki tanesi de dip kısmına gömülmüştür. Bütün mezarlarda insan iskeleti mezar çukurunun kuzey duvarı boyunca uzatılmış ve yatar vaziyetteydi. Bu insan iskeletlerinden birisi diğerlerine göre biraz farklıydı. İskelet doğu tarafta, kuzey doğu ile güney doğu arasındaydı.

Mezarlarda cesetlere ait, ölülerin baş kısımlarına konan ahsap bir kapta yiyecekler vardı. Bazen iskeletin hemen yanına veya egerin yanına koyun eti konulmuştu. At iskeletlerinde ise atlara ait gereçler bulunmaktaydı. İnsan iskeletlerinde; kemer, süs esyasi, giyecek esyasi ve bıçak bulunmuştur.

Bütün mezarlar yapıları ve iç düzenlemeleri bakımından benzerlik göstermektedir. Bunlardan ikisinde at iskeleti yoktur. Üçünde ise vardır. Ancak at olmayan mezarların yapısına bakıldığında, buralarda at gömmek için yer yapıldığı görülmektedir. Ancak herhangi bir nedenden ötürü at gömülmemiştir.

Kazılar sonucunda elde edilen bilgilere göre mezarlardaki insan iskeleti, at iskeletinden taştan ya da bağ çubugundan örülmüş hasırdan yapılmış bir ara duvarla ayrılmıştır. At kural gereği insan iskeletinin karşı tarafına yerleştirilmiştir. İnsan iskeletinden daha aşağıdadır. At gemli, egerli ve ayakları kalkmak üzere uzatılmış yolcuğa hazır vaziyettedir. Kisinin atıyla beraber yola çıkmaya hazır olduğunu yol için hazırlanan ve egerin hemen yanına konan et ve insan iskeletiyle birlikte bir kap içinde konan yiyecek ve diğer maddelerden de açıkça anlaşılabılır. Çünkü inanca göre insan, atıyla birlikte öbür dünyaya yola çıkacaktır. Türklerdeki bu tür adetlere Sayan-Altay ve Orta Asya'daki mezarlarda da rastlanmaktadır.

Kazılan bes höyükten birisinde bir istisnai durum vardır. At iskeletinin kafası insan iskeletine dönük şekildedir. Burada atın egeri arkadan öne doğru geçirilmiştir. Buradan da anlaşılabılır üzere atın sahibi olan insan iskeleti ata ters binmek zorundadır. Bu tür bir ata binis tarzının hangi geleneğe dayandığını söylemek zordur.

Bu mezarlardaki at iskeletlerinin bir diğer özelliği de bütün atlarda üzengi kısmının sol tarafta olmasıdır. Bu kural egerinin arkadan öne doğru olduğu durumda bile uygulanmıştır. Bu olaydaki inanç istisnai bir durum arz etse bile, ata diğer insanlar gibi sol taraftan binmek zorundadır. Bütün bunlar kişiyi, 20 numaralı höyükteki insanın diğer insanlardan farklı bir durumda olduğunu düşünmeye zorlamaktadır.

Bes-Tas-Koro'daki anıtlarda bulunan esyalardan ata ait ahsap eger ayrı bir yer tutmaktadır. Çünkü ahsap eger Tıyan-San'daki eski Türk mezarlarında ender rastlanan bir buluntudur. Bu tür bir buluntuya daha önce 1950'li yıllarda Orta Tıyan-San'da A. K. Kibirov tarafından rastlanmıştır. Bes-Tas-Koro'da ise bu oldukça fazla sayılabilecek miktardadır. Buradaki egerlerden 5, 15, 20 numaralı höyüklerden çıkanlar tek tiptedir. Bu üç egerin de yüksek ön kas kısmı vardır. Ön kas, egerin iskelet çubuguna siki bir şekilde bağlanmıştır. Arka kas kısmı ise, yine ön kasta olduğu gibi özel olarak hazırlanmış olan iskelet çubuguna siki bir şekilde bağlanmıştır. Kaslar ve iskelet çubugu arasında bazen, iskelet çubugunun kalınlığına göre simetrik olarak boynuzdan yapılı bir conta yerleştirilmiştir. İskelet çubuklarının ön ve arka kısımlarında hemen alt kenarlarında egerin deri örtüsünü bağlamak için kullanılan delikler bulunmaktadır.

Bu tür egerler Tuva'daki Kokal Mazarlığı'nda çıkan egerlere büyük benzerlik göstermektedir. S. I. Baynsteyn ve A. K. Ambroz'un görüşlerine göre bu eger tipi o zamanlarda Avrasya'da oldukça yaygındı. Özellikle de Tan (Dogu) Çin'de çok fazlaydı. Bu egerlerin tarihlenmesi yapıldığında yaklaşık M.S. VII-X yüzyıllar arası olduğu söylenebilir.

Bes-Tas-Koro mezarlarında bulunan üç egerden birinde dekoratif amaç için ve kumasin tutturulması için kullanılan üçgen bronz kemer tokasından bazı kirintilere rastlanmıştır.

Gömülü olan at iskeletlerin her birinde birer adet demir üzengi bulunmaktaydı. Bu üzengiler oval şekildedeydi. Ayagın taban kısmına göre yapılmışlardı. Bu nedenle yuvarlak açdaydılar. Egere asılmaları için ortası delik yuvarlak kulpları vardı. A. K. Ambroz'a göre bu tür üzengiler M.S. VIII. yüzyılda kullanılmıştır.

Bu mezarlardaki at iskeletlerinde gemlere de rastlanmıştır. Gemler kemik halkalidirlar. Kemikten ya da ahsaptan yapılmış iki mandalli milleri vardır. Bu tür gemlere tarihin çok eski dönemlerinde rastlanmaktaydı. Ancak Sayan-Altay'da bulunan ve Türklere ait oldukları tespit edilen gemler VI-VII. yüzyıla aittirler.

20 numaralı höyükte dekoratif amaçlı kullanılan ve bronz plakalarla süslenmiş olan iyi korunmuş gem kayislarina rastlanmıştır. Korunan detaylara göre gemin iki adet kayisi vardır. Bu kayislar buruna geçirilen, alna takılan, çeneye, boyuna ve enseye takılan kayislarla bağlanmıştır. Söz konusu bu kemerler ya birbirine düğümlenmiş ya da iç içe geçirilerek örülmüş veya bir birine bağlanmış şekilde birleştirilmişlerdir. Boyun

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

ve bogaz kayislarinda dekoratif amaçli deri plakalar bulunmaktadir. Gemin her iki tarafinda da bu tür deri plakalar mevcuttur. Kayisin dis yüzleri bronzdan yapilmis zengin plaka parçaciklariyla doludur. Boyun kayisinin sol tarafinda iki büyük yassi ve dört tane de küçük plaka parçaciklar vardir. Sag tarafinda ise kayisin boyun kisminde bir adet büyük yuvarlak plaka, iki adet de yassi küçük plaka bulunmaktadir. Kayislarin asilacak yerlerinde alti adet yassi ve iki adet dik dörtgen küçük plaka vardir. Sag ve sol taraftaki plakalarin simetrik durumu hemen dikkati çekmektedir. Sol taraftaki plakalarin çok olma durumu belki de sol tarafin binilecek taraf olmasindan dolayidir.

Yukarida belirtilen bu tür yuvarlak süslemelere Orta Çağ'daki Sogd'larda rastlanmaktadır. Yine VII-VIII yüzyilda Pendjikent fresklerinde de görülmektedir. Ayrica Sayan-Altay'da da bu tür süslemelerle karsilasilmaktadır.

Mezarlarda; ya yerde ya da insan iskeletinin hemen elinin altinda uzun ağaç sopalara rastlanmistir. Muhtemelen bu sopalara kirbaç kabzaliydi.

Kullanilan esyalar arasinda bıçaklar özellikle alti çizilmesi gereken esyalardandir. Bütün bıçaklar çelik demirden yapilmistir. Tek agizlidirlar. Bulunan bıçaklardan ikisinin ahsap kisminin kalintilari saglamdi. Bu tip bıçaklara M. Ö. 1000. yilin sonundan itibaren tüm Orta Çağ boyunca bütün Orta Asya bölgelerinde rastlanmaktadır.

8 ve 20 numarali höyüklerde tas ve keramik kirmen kalintilarina da rastlanmistir. 8 numarali höyükte tasan yapilan kirmenin diskine ağaç bir ig geçirilmistir. Bu disk insan iskeletinin sag kolu boyunca elden dirsege yakin bulunuyordu. 20 numarali höyükte çıkan keramik kirmen ise bir kap parçasindan yapilmistir. Bu kap parçasinin rengi kirmizi olup gri çizgileri vardi. Bu tip kirmenlere V. yüzyildan itibaren Mogolistan'dan Sayan-Altay'daki eski Türk kadin mezarlarinda rastlanmaktadır.

Giyim esyalarindan dikkate deger bir diger esya da, iki agizli ahsap taraktir. Bu ahsap tarak özellikle V. yüzyildan itibaren Sayan-Altay'daki eski Türk mezar kalintilarinda rastlanmaktadır. Ancak eski Türklerdeki taraklar çoğunlukla tek agizlidir.

Höyüklerdeki dikkate deger bir diger buluntu türü de, bronz telden yapilmis küpelerdir. Bu tür küpelere M.S. V. yüzyilin sonunda Orta Asya Türklerinde rastlanmaktadır.

Bes-Tas-Koroo mezarligindaki höyüklerden çıkan kaplar ahsaptandir. Üç höyükte bulunan kaplarin tabanlari düz, orta taraflari sisman, agiz kisimlari genişçe ve dik ya da hafifçe içe dogru basik olan enli ve alçak çanaklardir. Bazi kaplar perçinli bronz plakalarla saglamlastirilmistir. 5 numarali höyükte dar, silindir ve düz tabanlı kaplara

rastlanmıştır. Bu kapların boğaz kısmı hafifçe geniştir. Bu tip çanaklarda koyun bel kemigine rastlanmıştır.

İste bu buluntu koyun bel kemiginin diklemesine yerleştirildiği gömme biçimine yeni bir boyut ve değerlendirme kazandırmıştır. Böyle durumlarda bu buluntuların aslında ölü için konulan bir kap değil de, sadece paketlenmiş yiyecek kalıntılarının olabileceğini akla getirmektedir. Burada paket görevini gören ağaç kaplar yok olmuştur.

Perçinli bronz plakalı kap kalıntıları eski Türk anıtlarında Sayan-Altay ve Mogolistan'da M.S. ilk bin yılın ikinci yarısından itibaren görülmektedir. Nitekim Tuva'da eski Türklere ait anıtlarda değişik formlardaki ahsap kaplara rastlanmıştır. Bes-Tas-Koroo anıtının yapılan envanter değerlendirilmesinden sonra kazılan höyüğün M.S. VII. - VIII. yüzyıla ait olduğu söylenebilir.

Burada çok daha önemli olan bir nokta, anıt alanında hem mezarlar hem de eski Türklere ait anıt yapılarına rastlanmış olmasıdır. Anıt ait nesnelere höyüğün mezardan batıya doğru olan kısmında bulunmaktadır. Bu anıt, tipik eski bir Türk anıtıdır. Dört köşe çevre duvarı vardır. Bu duvarlar diklemesine saplanmıştır. İçleri ise doldurulmuştur. Duvarların batı kısmında diklemesine yerleştirilmiş olan dikitler ve taş heykeller vardır. Anıtta üç adet heykel bulunmaktadır. Heykellerin hepsi de çevre duvarlarının batı tarafında olanına yakın bir yerde bulunmaktadır.

1 numaralı heykel, 33 numaralı çevre duvarının yanındadır. İri ve çok sağlam granit taştan yapılmıştır. Yüksekliği 0.37 metredir. Heykelin kolları, gözleri, burnu, yanakları, bıyığı, ağzı, oval yüzü, küpeli kulakları kabartmalı olarak tasvir edilmiştir.

2 numaralı heykel, 35 numaralı çevre duvarının yanındadır. İri granit monolit taştan yapılmıştır. Yüksekliği 0.95 metre, eni ise 0.37 metredir. Heykelin gözleri, burnu, yanakları, bıyığı, ağzı ve oval yüzü kabartmalı olarak tasvir edilmiştir. Baş kısmı ise girintili olarak belirtilmiştir. Yüz kısmı çok zarar görmüştür.

3 numaralı heykel, 53 numaralı çevre duvarının yanında bulunmaktadır. İri granit monolit taştan yapılmıştır. Heykelin alt kısmı kopuktur. Yüksekliği 0.75 metre, eni ise 0.4 metredir. Heykelin kolları, gözleri, burnu, yanakları, bıyığı, ağzı ve oval yüzü kabartmalı olarak tasvir edilmiştir.

NARIN NEHRI ÜZERİNDE BULUNAN TUVA'DAKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT HEYKELLER⁵

Kare dis duvarlı, tas heykelli, dikitlerin ve dis duvarın doğu kısmında balbal dizileri bulunan eski Türk anıt mezarlarına Mogolistan'dan Ural yakınlarına ve Minusin'den Tiyan-San'a kadar olan geniş bir coğrafyada rastlanmaktadır. Bu anıt mezarlar arasında Türk bilgelerine ait olanlar ayrı bir yer tutmaktadır. Anıt mezarların hendekleri ve güçlü platformlu tümsekleri vardır. Ayrıca insan ve hayvan heykelleri, kitabeli dikitleri, lahitleri ve balbal dizileri vardır. Bu tür anıt mezarlara özellikle ve çoğunlukla Mogolistan bölgelerinde rastlanmaktadır. Çok az da olsa Altay, Minusin, Tuva ve Tiyan-San civarlarında da rastlanmaktadır. Eski Türk savaş erlerine ait heykellere ise Altay, Tuva, Mogolistan, Tiyan-San ve Kazakistan'da rastlanmaktadır. Bu tip heykellere ayrıca Minusin, Ural civarı ve Doğu Türkistan'da da rastlanmaktadır.

Aslında eski Türk anıt mezarları çoktandır bilim adamlarının dikkatini çekmekteydi. Ancak bu ilgi daha çok tas heykellerin incelenmesi yönündeydi. İlk defa 1952 yılında Güney Sibirya ve Mogolistan'daki tas heykellerle ilgili rapor L. A. Yevtuhovoy tarafından yayınlanmıştır. Daha sonraki son on yıl içerisinde de Yediderya tas heykelleri, Ya. A. Serom tarafından sisteme sokulmuştur. Bu süre içerisinde A. D. Graç tarafından Tuva heykelleri, B. D. Kubarev tarafından da Altay heykelleri sisteme sokulmuştur. L. R. Kizlasov, Tuva heykellerinin semantigi konusuna aktif olarak katılmıştır.

B. D. Kubarev ve A. S. Vasütün 1970-80 yılları arasında Altay'daki eski Türk anıt mezarlarını incelemişlerdir. Tuva'daki anıt mezarlar ise Yu. A. Plotnikov, S. A. Kim ve Yu. S. Hudyakov tarafından incelenmiştir. Mogolistan'daki anıt mezarları ise V. Y. Voytov, Yu. A. Plotnikov ve Yu. S. Hudyakov incelemiştir. Son yıllarda yapılan bu araştırmalar sonucunda eski Türk bilgelerine veya sıradan konar-göçer Türklere ait birkaç anıt mezar sınıflandırılmıştır. Bu araştırmalar, incelemeler ve sınıflandırmalar sırasında anıt mezarların yapılarının kronolojisi, zamanlama konusu, dil çözümlemesi ve ölüm törenlerinin yapısının çözümlenmesi konuları ciddi bir şekilde tartışılıp ele alınmıştır. Böylece günümüzde, VI. yüzyıldan X. yüzyıla kadar olan eski Türk anıtlarıyla ilgili geniş bir kronoloji oluşturulmuştur. Ancak Sayan-Altay Türkleri ile ilgili etnolojik ve mitolojik materyallerin yeterli bir şekilde incelendiğini söylemek doğru olmaz.

⁵ Yu. S. Hudyakov, C. A. Kim, *Orta Asya ve Güney Sibirya'daki Eski Türk Anıt Kültürü*, "Narin Nehri Üzerinde Bulunan Tuva'daki Eski Türklere Ait Anıt Heykeller", Novosibirsk, 1999, s. 23-53.

Eski Türk anıt mezar yapılarının zamanlanması ve kronolojisiyle ilgili sorunları çözümlenmede süphesiz haritalama ve anıt mezarlara ait olan heykellerin dağılım coğrafyasının tespiti önemli rol oynamaktadır. İşte eski Türk anıt mezarlarının bulunduğu coğrafi bölgelerden birisi de Ubsunursk Dağlık Bölgesi Vadisi'dir. A. Yevtühova ve A. D. Graç, çeşitli dönemlerde ve yıllarda Tannu-Ola Tepesi'nin güney yamaçları boyunca uzanan bölgedeki anıt mezarların araştırılmasıyla ilgilenmişlerdir. Bu anıt mezar serilerini Yu. A. Plotnikov ve G. A. Donçenok da araştırmıştır. Han Huhuy ve Togtonin-Sil tepelerinin kuzey yamaçları boyunca uzanan bölgelerde bulunan eski Türk anıt mezarlarını da N. Ser-Ogcav ve V. V. Volkov, Yu. A. Plotnikov ve Yu. S. Hudyakov araştırmıştır. Ubusnursk Vadisi'nin doğu bölümünde bulunan Narin Nehri Vadisi'ndeki eski Türk çevre duvarlarının 1985-1987 yıllardaki kazı çalışmalarını da S. A. Kim yapmıştır. Bu araştırma sonucunda Narin Nehri'nin sol kıyısında eski Türk anıt mezarlarının oldukça yoğun olduğu bir bölgeden söz edilmektedir. Yine bu kazılar sırasında çevre duvarları hakkında çok önemli ve ilginç veriler elde edilmiştir.

Horhut'ta ise tek basına duran bir çevre duvarı vardır. Bu duvar Erzin Köyü'nden 4.8 km. uzaklıktadır. Bayan Boom tepeleri arasındaki düzlükte, Narin Nehri'nin sol kıyısındaki yüksek bir terastadır. Bu çevre duvarı yukarıya doğru dört köşe bir taktır. Duvarın çapı 3x3 metre, yüksekliği ise 0.1 metredir.

Narin-Hooloy anıt mezarı ise Erzin köyünden 4 km. uzaklıktadır. Erzin-Narin yolunun güneyine doğru, Bayan-Kizil ile Bayan-Boom dağlarının arasındaki sirtta bulunmaktadır. Bu anıta ait bir höyük ve üç adet dört köşe çevre duvarı vardır. Höyük, yuvarlak taşlarla doldurulmuştur. Çevre duvarları ise ortası dolu diklemesine saplanmış taşlardır. Çevre duvarının eni 2x2 ile 4x4 metre arasında değişmekte, boyları ise 0.1 metredir. 2 numaralı çevre duvarının doğusunda, düz bir serit üzerine dizilen 17 adet balbal vardır. 3 numaralı duvarda da aynı seklide 8 adet balbal vardır.

Bayan-Boom anıt mezarı, Bayan-Boom Dağı sirtlarında, Erzin köyüne 3.8 km. uzaklıktadır. Erzin-Narin yolunun daha kuzeyinde bulunmaktadır. Anıt mezar yuvarlak ve daire şeklindeki taşlarla doldurulmuş höyüklerden, kabartmalı dört köşe dösemelerden, köseli sütunlardan oluşan duvarlardan ibarettir ve erken demir ve erken bronz çağlarına aittir.

4 numaralı çevre duvarı diklemesine saplanmış dört köşe bir taktır. Duvarın eni 5x5 metre, boyu ise 0.1 metredir. Duvarın doğu tarafında bir taş heykel ve 10 balbaldan oluşan bir balbal dizisi bulunmaktadır. Heykel yekpare monolit taştan yapılmıştır. Yerden yüksekliği 0.45 metredir. Yüz hatları, kıvrımları çukuk ve oval yüz seklı de omuzlara sematik olarak yapılmıştır.

Bulan-Baci-Baari anıt mezarı ise Bayan-Boom siradaglarının arasındaki geniş dere tabanında, Erzin köyüne 2.4 km. uzaklıkta, Erzin-Narin yolunun güneyine doğru

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

olan bir alandadır. Anitin bronz çağına ait dört köşe bir döşemesi ve eski Türklere ait küçük bir çevre duvarı vardır.

1 numaralı çevre duvarı dört köşe şekildedir. Yere diklemesine saplanmış bir taştan yapılmıştır. Duvarın eni 5.7x5.7 metre, boyu ise 0.2 metredir. Anitin doğu tarafında bir dikit bulunmaktadır. Bu dikitin doğusunda ise sekiz balbaldan oluşan bir balbal dizisi bulunmaktadır.

Ak-Bas-Tey anıt mezarı Erzin Köyü'nün güney doğusuna doğru 3 km. kala bir tepenin yamacının sirtında bulunmaktadır. Anıt mezarın iki adet dört köşe döşemesi vardır. Bu döşemeler kaya parçalarından yapılmıştır. Her bir döşemenin eni 2.3x2.3 metre, yüksekliği ise 0.2 metredir. Anıt mezarın doğu tarafında ise taş dikitler vardır.

Ak-Bulun anıt mezarı, Narin Nehri'nin sol kıyısındaki terasta bulunmakta olup Erzin-Narin yolunun daha doğusunda ve Erzin Köyü'ne 12 km. uzaklıktadır.

Anıt mezarda yuvarlak taslardan yapılmış yedi höyük vardır. Oval taslardan yapılmış iki büyük höyük daha vardır. Ayrıca iki adet de sekizgen taştan yapılmış halka vardır. Bu halkalar bronz ve erken demir çağlarına aittir. Ayrıca dört adet de eski Türk çevre duvarı bulunmaktadır. 5-10, 13, 14, 17-20 numaralı çevre duvarları tam ortasından diklemesine saplanmış dört köşe taslardır. Bu duvarlardan ikisinin bir ek duvarı daha vardır. Duvarların eni 10x10 ile 16x16 metre arasında, boyları ise 0.1-0.15 metre arasında değişmektedir.

Alkaak anıt mezarı, Narin Nehri'nin sol kıyısındaki birinci su basmanı terasındadır. Erzin-Narin yolunun doğu yönündedir. Erzin köyüne 11.5 km. mesafededir. Anıta ait 4 yuvarlak 1 adet de dört köşe olan bes adet döşeme, altı adet erken demir çağına ait sekiz köşe taştan halka ve bes adet de eski Türk dış duvarı mevcuttur.

1, 2, 6, 7, 12 numaralı duvarlar diklemesine saplanmış dört köşe taslardır. Bunlardan bazılarının taslardan örülmüş egimleri vardır. Duvarların enleri 2x2 ile 4x4 arasında değişmekte, boyları ise 0.1 metredir. Bunlardan üçü kazılmıştır. 1 numaralı duvar diklemesine saplanmış bir taş duvardır. Duvar enlemesine içe doğru hafifçe kapalıdır. Cepheleri ise isik görecektir. Yapının eni 2x2, boyu ise 0.1 metredir. Doğru tarafında, bas kısmı kopuk bir taş heykel bulunmaktadır.

Kesegin sıyırılmasından sonra, kaya parçaları ve küçük taslarla ortası doldurulmuş olan çevre duvarı görünümündeki yapının esas plan kısmi ortaya çıkmıştır. Dolgunun ve çevre duvarının içinin temizlenmesinden sonra ayrı ayrı duran kömür parçacıkları ve küçük koyun kemik parçacıklarına rastlanmıştır. Çevre duvarının orta kısmında yuvarlak bir çukur bulunmaktadır. Bu çukurun çapı 0.4 metre, derinliği ise 0.7

metredir. Çukur küçük kaya ve sert tas parçacıklarıyla istihkam edilmiştir. Çukurun dolgusunda küçük kömür parçacıklarına rastlanmıştır. Çukurun ortasında, yüksekliği 0.64 metre olan bir ağaç direk vardır. Ağaç direk; kökü yukarıda, dal ve budak kısımları ise aşağıda olacak şekilde yerleştirilmiştir.

Tas heykel, kabaca işlenmiş yekpare granit taştan yapılmıştır. Heykelin baş kısmı, boyun ve omuzları kırılmıştır. Kol ve gövde kısmı insan modeli şeklinde yapılmıştır. Sağ kolu, dirsekten bükülmüş ve göğsüne doğru kaldırılmıştır. Bu elinde; taç kısmı açık, genişçe bir kap vardır. Kabin gövdesi yumurta şeklindedir. Kabin tabak kısmı belirgin bir şekilde çukuk olarak yapılmıştır. Sol kol hafifçe dirsekten büküktür. Elin avuç kısmı kılıcın kabzasında tutuk şeklindedir. Kılıç namlu kısmından kavislidir, herhangi bir çaprazlama yoktur, sadece kabzadan bükülmüştür. Yekpare taşın alt kısmı ise işlenmemiştir.

2 numaralı duvar, diklemesine saptanan bir taştır. Duvarın iç kısmı en kısmında hafifçe çekiktir. Duvar isik yönüne doğru yerleştirilmiştir. Eni 2x2 metre, boyu 0.1 metredir. Duvar temizlendikten sonra yapının ana hatları ortaya çıkmıştır. Duvar içeriden küçük taşlarla meyilli olarak örülmüştür. Duvarın iç tarafından itibaren çevresinde ayrı ayrı ve farklı tas kütleleri yatık bir şekilde bulunmaktadır.

Çevre duvarı temizlendikten sonra orta kısmında yuvarlak bir çukur görülmüştür. Bu çukurun çapı 0.4 metre, derinliği ise 0.5 metredir. Çukurun ortasında yüksekliği 0.46 metre olan bir ağaç direk vardır. Ağaç direkte kabuk kalıntıları vardır. Direk kökleri aşağıya, dal ve budak kısımları ise yukarıya doğru yerleştirilmiştir.

7 numaralı duvar, diklemesine saptanmış bir taştır. İç kısmı küçük tas parçacıklarıyla örülmüştür. Hafiften çekiktir. Isik yönüne doğru yerleştirilmiştir. Duvarın eni 4x4 metre boyu ise 0.1 metredir.

Çevre duvarı temizlendikten sonra ortasında derin olmayan iki adet çukur tespit edilmiştir. Çukur, içinde küçük taşlarla örülerek sertleştirilmiştir. Çukurun kuzey tarafında at dışı kalıntılara rastlanmıştır. Kuzey batısında ise süsleme ve bezeme olmayan keramik parçaları ile tas disk fragmanlarına rastlanmıştır. Disk mermerden yapılmıştır. Bir yatay bir de dikey yüzeyi vardır. Diskin ortası deliktir. Çevresi çukukludur. Disk her iki yandan da spiral süslerle bezenmiştir. Disk deniz salyangozunu andırmaktadır.

Çevre duvarının kuzey cephesinde iki adet çukur bulunmaktadır. Çapları 0.25 metre, derinlikleri ise 0.4 metredir. Çukurlar taşlarla örülmüştür. İçlerinde ise ağaç direkler çukukludur. İkinci çukurdaki ağaç direk yanmıştır. Duvarın kuzey cephesi üzerinde kemik parçacıklarına ve at baş kısmı parçacıklarına rastlanmıştır. Duvarın batı cephesinde iki çukur vardır. Bunlar 0.25 metre çaplarında ve 0.5 ile 0.35 metre derinliklerindedir. Çukurların ortasında ağaç direkler saptanmıştır. Çukurların birisinin

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

güney kısmında at disi parçacıklarına rastlanmıştır. Duvarın doğu cephesinde iki adet çukur bulunmaktadır. Bunların çapı 0.35 metredir. İçlerinde ise ağaç direkler saplıdır. Cephe kısımlarında at disi parçacıkları vardır. Bütün çukurlar çiftler çiftler olup duvarın cephesinden 0.5-0.6 metre uzaklıkta, köse kısmına 1.2-1.6 metre uzaklıktadırlar. Bu çukurlar bir çukurdan diğerine 1.6 metre aralıklarla boylamasına yapılmışlardır.

Kazıda bulunan bu anıt yapılarını duvarlarının tarihlenmesi konusunda kesin bir çalışma yapılmamasına rağmen eski Türklere ait oldukları tahmin edilmektedir. Buralarda resmedilen kabzası kavisli kılıç namlusu resmine bakıldığında bu nesnenin M. S. bininci yılın sonlarına doğru bir döneme ait olduğu söylenebilir.

Das-Kocaa-Iyın anıt mezarı; Narin Nehri'nin sol kıyısındaki ilk terasta, Erzincan-Nazir yolunun batısına doğru, Erzincan Köyü'ne 9.5 kilometre uzaklıktaki bir yerdedir.

Anıt ait üç adet höyük vardır. Bunlar yuvarlak ve çember taşlarla örülüdür. Erken demir çağı aittir. Eski Türklere ait üç tane de çevre duvarı vardır. 3 ve 5 numaralı duvarlar dört köse formdadırlar. Diklemesine saplanmışlardır. Orta kısımları doldurulmuştur. Enleri 3x3, boyları ise 0.3 metredir.

Narin-Taal duvarı tek basına durmaktadır. Narin Nehri'nin sol kıyısının birinci terasında, Erzincan-Narin yolunun kuzeyine doğru, Erzincan Köyü'ne 12 km. uzaklıktaki bir yerdedir.

Duvar dört köse yapıdadır. Diklemesine saplanmışdır. Ortası doldurulmuştur. İtik yönüne doğru yerleştirilmiştir. Eni 4x4 metre, yüksekliği ise 0.1 metredir. Duvarın taşlarının bazıları yirik bir şekildedir. Dolgu maddesi ise zarar görmüştür.

Sesenge anıt mezarı; Bayan-Kızıl Dağı'nın doğu yamacında, güney eteginde bulunmaktadır. Narin-Sesenge yolunun her iki yanında Narin Köyü'ne 31 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Anıt ait 10 adet höyük vardır. Bu höyükler bronz çağına aittirler. Ayrıca erken demir çağına ait 14 adet höyük ve 10 adet de döşeme taşı vardır. Bundan başka eski Türklere ait 14 adet çevre duvarı vardır.

12, 16, 17, 24, 27, 32, 33-37, 50, 51 numaralı çevre duvarları dört köse yapıdadırlar. Diklemesine saplanmışlardır. Ortaları doldurulmuştur. İtik yönüne doğru yerleştirilmiştir. Enleri 4x4 ile 4.5x4.5 metre arasında, yükseklikleri ise 0.1 metredir. Duvarların güney taraflarında diklemesine saplanan dikitler vardır. 12 numaralı duvarın güneyinde ise altı balbaldan oluşan bir balbal dizisi bulunmaktadır.

Sesenge-Siin anıt mezarı Bayan-Kızıl dağının doğusuna doğru geniş bir düzlük alanıdadır. Burası Narin-Sesenge yolunun güney doğusundadır. Narin Köyü'ne 30 km. uzaklıktadır. Anıt mezara ait iki adet höyük vardır. Bu höyükler Ortaçağı aittirler.

Yuvarlak taslarla doldurulmuşlardır. Anita ait üç tane de eski Türk çevre duvarı bulunmaktadır. 1-3 numaralı duvarlar dört köşe yapıdadırlar. Diklemesine saplanmışlardır. Duvarların eni 3.5x3.5 ile 4x4x metre arasında değişmekte, boyları ise 0.1 metredir. 1 numaralı duvarın doğu tarafında kütle halinde dikitler yerleştirilmiştir. Bu kütlelerin doğusunda ise 33 balbaldan oluşan bir balbal dizisi bulunmaktadır. 3 numaralı duvarın doğu cephesinde, doguya dogru yerleştirilmiş olan ve 5 balbaldan oluşan bir balbal dizisi vardır.

Narin Nehri Vadisi'ndeki eski Türk anıtları; nehrin sol kıyısında yoğun halindedir. Özellikle de Bayan Boom ve Bayan Kizil dağlarının çevresinde yoğunlaşmıştır. Bu anıtlara alçak ve yüksek teraslarda, düzlüklerde ve dağların eteklerindeki yamaçlarda rastlanmaktadır. Anıtlar ikiser, dörder öbekler halinde olduğu gibi tek başlarına da bulunabilmektedirler. Gruplar halinde olanlar büyüklü küçüklü olabilmektedirler. Çevre duvarlarının çoğu orta büyüklüktedir. 10x10 metreden daha fazla boyutlardaki duvarlara nadiren rastlanmaktadır. Duvarların iç kısımlarında yekpare düz taslarla örtülü düz yüzeyleri bulunmaktadır. Duvarların doğu tarafında heykeller ve dikitler vardır. Bu heykellerine ve dikitlerin doğusunda ise balbal dizileri vardır. Ancak Sesenge dikitleri ile balbal dizileri duvarların güneyine yerleştirilmiştir.

Narin Nehri'nin sol kıyılarındaki oldukça geniş bir kısımda çok sayıda eski Türk anıtlarının bulunması, (Bunların sayısı 11 kompleks yapıdır. Bu kompleks yapılarda 43 parça bulunmaktadır.) Ubsunur Vadisi'nde yaşamış olan eski Türklerin özellikle bu bölgede yoğunlaştığını göstermektedir. Narin Nehri'nin, Erzin Nehri'nin sol kıyısıyla hemen buluştuğu yerde ünlü eski Türk bilgesi Sarıg-Bulun anıtı vardır. Bu anıtta yapılan kazılar sırasında tipik eski Türk anıtlarına ait bulgulara rastlanmıştır. İstisna olarak çevre duvarında ayrıca 8 çukura rastlanmıştır. Bu çukurların her birinde iki taraftan da ikiser ağaç direk vardır. Araştırmacıların görüşüne göre bu ağaç gövdesi şeklindeki direkler, sekizgen yurtların ya da dört köşeli damların temelindeki esas sütun görevini görmüştür.

V. D. Kubarev, Dağlık Altay Bölgesi'ndeki eski Türklere ait De'er-Tebe anıtının çukurlarının ortasındaki buluntulara bakarak bu direk kalıntılarının aslında çukura dikilen geniş dallı bir ağaç olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Ancak bu tür bir görüş diğer bilim adamlarınca şüpheli karşılanmıştır. Alkaak adındaki 1 numaralı anıtın temizlenmesinden sonra duvarın ortasındaki çukurda, kökü yukarı ağaç direk kalıntısına rastlanmıştır. Buradan da Kubarev'in belirttiği herhangi bir dikili ağaç kalıntısı söz konusu olamayacağı anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu ağaç sütun; çukura, anıtın yapılıp örülmesinden önce ölü gömme töreni sırasında dikilmiştir. Mezarın yerinin kaybolmasını önlemek amacıyla tasimaktadır.

Bazı duvarların ortasına yerleştirilen tamga oyuklu dikitler ve ağaç direkler ilginçtir. Tahminen bu dikitler ve ağaç direkler diğer sütun direk ve dikitlerden farklıdır. Alkak 7 adındaki anıtın çevre duvarının çukurunda bulunan ağaç direk de

XVIII-XIX YÜZYILDA YAPILAN KAZILARA GÖRE MINUSIN VADISI'NDEKİ ESKİ TÜRLERE AIT ANIT YAPILAR¹

süphelidir. Bu direk muhtemelen binanın yapımı sırasında kalas veya tahta görevini görmüştür.

Çevre duvarı kalıntılarının kazısı sonucunda bulunan buluntular oldukça fazladır. 1 numaralı duvarda bu tür küçük kemik ve fosil parçacıkları çukurun ortasında idi. 7 numaralı duvarda ise dış, yüz kemik parçacıkları ve duvar boyunca at kemigi parçacıklarına rastlanmıştır.

Buradan da anlaşıldığına göre ölümle ilgili törenler ve faaliyetler, bu binalar yapılmadan önce, yani üzerleri örtülmeden gerçekleştirilmiştir. Tahminen bu duvarlarda ateş kullanılmıştır. 1 numaralı duvarda kömür parçacıkları bulunmuştur. Bunların bir kısmı çukura düşmüştü. Bu da bunu gösteriyor ki; çukur, duvar aydınlatıldıktan sonra sağlamlaştırılmıştır. 7 numaralı duvarda kömür kalıntıları yoktur. Ancak çukurların birisinde yanık ağaç direk fragmanları bulunmuştur. Yine bu duvarda keramik ve deniz salyangozu şeklindeki tas disk fragmanları bulunmuştur.

Eski Türk ölüm adetleri ile ilgili çalışmalara Narin Nehri Vadisi'nde bulunan anıt mezarların katkısı büyüktür.